ग्रेस यांची प्रार्थना : एक अनाकलन

आध्यात्मिक पातळीवर काव्यलेखन करणाऱ्या ज्या समर्थ काव्यपरंपरा जगात अस्तित्वात आहेत त्यांमध्ये मराठीचा क्रमांक पहिल्या पाचात सहज लागेल. पाश्चात्त्यांच्या भुरट्या आध्यात्मिकतेपेक्षा भारतीयांची आध्यात्मिक परंपरा ही निःसंशय श्रेष्ठ आहे. डांटेपेक्षा आपले तुकाराम, ज्ञानेश्वर केव्हाही श्रेष्ठ होत. अशा ह्या समर्थ मराठी परंपरेत केशवसुतांपासून भुरटी आणि उथळ आध्यात्मिकता आणि गूढता जपणारे अडाणी कवी जन्मले आणि मराठी कवितेचा अक्षरशः सत्यानाश झाला. ह्या भुरट्या आध्यात्मिक कवींचा अडाणीपणा तीन पातळ्यांवर होता.

(१) ज्या ब्रिटिश रोमॅण्टिसिझममधून हे कवी प्रेरणा घेत होते तो ब्रिटिश रोमॅण्टिसिझम का जन्मला ? ह्याविषयी ह्यांना घोर अज्ञान होते. न्यूटनचा यंत्रवादी कार्टेशियन संदर्भ चौकटीविरुद्ध उठाव आणि रूसो, कान्ट, स्पिनोझा आणि फित्शे यांची तत्त्वज्ञाने यांच्या पार्श्वभूमीवर रोमॅण्टिसिझम उभा राहिला होता. केशवसुत वगैरेंना ह्या पार्श्वभूमीची काडीचीही माहिती नव्हती.

(२) ज्या ख्रिश्चन तत्त्वज्ञानाची, श्रद्धेची व परंपरेची पार्श्वभूमी पाश्चात्त्य कवितेला होती त्याविषयी हे लोक अनभिज्ञ होते.

(३) ह्यांनी कधीही जीव खाऊन आध्यात्मिक साधना न केल्याने ह्यांना प्रत्यक्ष अनुभव नव्हता.

ह्यातील एकालाही तुकाराम-ज्ञानेश्वरांची आध्यात्मिकता नीट पचली नव्हती. किंबहुना तिचा स्पर्श तरी झाला होता का ? याचीच शंका यावी इतके हे लोक ह्या आध्यात्मिक तळमळीपासून दूर होते.

अशा कवींनी मग पुस्तकी कविता लिहिल्या तर आश्चर्य ते काय ? ह्यांचा आणि गूढवादाचा संबंध हा केवळ कविता लिहिण्यापुरता होता. मराठीत अशा भुरट्या आध्यात्मिक गूढ कविता लिहिण्याची परंपरा नंतर आरती प्रभू आणि ग्रेस यांनी समर्थपणे चालवली. प्रत्यक्ष आहेनानुभवावर कविता उभी करण्याऐवजी केवळ कल्पनाविलासावर ह्यांनी कविता उभी केली. दोघांची प्रतिभा जबरदस्त असल्याने यांनी अक्षरशः गेली तीन दशके मराठी रसिकांना व समीक्षकांना गुंगवून ठेवले. मराठीतल्या एकाही समीक्षकाला ह्यांच्या आध्यात्मिकतेतला फोफसेपणा जाणवला नाही इतकी ही गुंगी जबरदस्त होती. ह्यांच्या कवितेचा खरोखरच आध्यात्मिकतेशी संबंध आहे का ? की मांत्रिक जसे केवळ मंत्राच्या नादावर व भारण्याच्या ताकदीवर नसलेली भुते असल्याचे

दाखवतो तसे हे कवी शब्दांचे खेळ करून आपणाला भारावून टाकत आहेत, ह्याची आता चौकशी करण्याची वेळ आली आहे असे मला वाटते. ह्या दृष्टीने प्रार्थना ही कविवर्य ग्रेस यांची कविता तपासून पाहू.

प्रार्थना

या इथे, झाडांना उदासीन करणाऱ्या संधिप्रकाशात
मी जेव्हां ईश्वरी करुणांची स्तोत्रे म्हणू लागतो
मावळतीला. शेवटच्या किरणांची फुलें समुद्राच्या
दिशाहीन पाण्यात बुडून जातात..... कुठे जातात ?
क्षितिजाच्या अमूर्त बनात पारिजाताचे वणवे
उत्कर्षाने पेटू लागतात....

या इथे, शिल्प - गांधाराच्या शून्य नगरीत
मी जेव्हा अंतिम वासनांच्या प्रार्थना म्हणू लागतो,
आत्मलीन पाचोळ्याच्या साक्षीने;
-तेव्हा तुझ्या लोचनांतील अतर्क्य दुःखांतून,
चंद्रकालीन शिवालयांची बर्फाच्छादित शिखरे
प्रार्थनांच्या अंधारात शिरत असतात.

-ग्रेस

'या इथे' ह्या दोन शब्दांपासून कवी सुरुवात करतो. ह्या दोन शब्दांनी अवकाशाची ठाण निश्चित होते आणि आपण या इथे आता काय घडणार म्हणून कविता वाचत जातो. ह्या अवकाशात झाडे आहेत, संधिप्रकाश आहे. हा संधिप्रकाश झाडांना उदासीन करतो, कवीला नाही हे लक्षात घेण्यासारखे आहे. झाडे संधिप्रकाशामुळे कधी उदासीन होतात हा प्रश्न अकाव्यात्मक म्हणून सोडून देऊ. ह्या संधिप्रकाशात कवी स्तोत्रे म्हणतो तीही ईश्वरी करुणांची. ह्या कवितेतला काळ संध्याकाळचा आहे (संध्याकाळच्या कविता हा संग्रह वाचून कवी फक्त संध्याकाळीच पार्टटाईम आध्यात्मिक होतो की काय अशी शंका येते) अशा वेळी मावळतीला किरणं समुद्राच्या पाण्यात बुडून जातात. कवी किरणांना शेवटची फुले म्हणतो. इथे प्रश्न पडतो समुद्राचे पाणी दिशाहीन कसे ? की कविता विशेषणमधुर करण्याचा हा हव्यास ? नदीचे पाणी दिशाहीन असू शकते;

कारण त्याला वहाता प्रवाह असतो. समुद्राचे 'दिशाहीन पाणी' स्वीकारणे जडच जाते. त्यानंतर क्षितिजाचे अमूर्त बन येते. आता बन अमूर्त असेल तर तिथे वणवे कसे पेटतील ? उत्कर्षाने हे वणवे पेटतात त्यामुळे तर अमूर्त हे विशेषण अधिकच हास्यास्पद होते आणि हे सारे कवी ईश्वरी करुणांची स्तोत्रे म्हणत असताना होते. कवीच्या स्तोत्रांचा आणि घटनांचा कसलाही आध्यात्मिक संबंध प्रस्थापित न होता कवितेचा पहिला खंड संपतो.

दुसऱ्या खंडात अवकाश तोच आहे आणि इथून कवीच्या अस्तित्वाचे पाय जमिनीवरून पूर्ण सुटतात आणि केवळ कल्पना-चमत्कृतींचा खेळ सुरू होतो. शिल्प-गांधार हा एक अडाणी जोडशब्द. इथे शिल्पाचा गांधार म्हणजे गांधार सूर की गांधार पद्धतीचे शिल्प हे स्पष्ट होत नाही आणि ह्या तथाकथित शिल्पगांधाराच्या शून्य नगरीत कवी पोहचतो. ही नगरी अस्तित्वाशी कसलेही नाते सांगत नाही. वासना अंतिम कधीच नसतात; तेव्हा प्रार्थना अंतिम असणार म्हणजे रचना वासनांच्या अंतिम प्रार्थना अशी असणार आणि कवी त्या म्हणू लागतो. ह्या प्रार्थनांना साक्ष कुणाची तर आत्मलीन पाचोळ्याची. आता समुद्रकिनाऱ्यावर असा पाचोळा किती असतो हा प्रश्न विचारायचा नाही. पहिल्या कडव्यात झाडे उदासीन होतात. इथे पाचोळा आत्मलीन होतो आणि कवीचा मात्र काहीच संबंध नसतो. कवी उदासीन नाही की आत्मलीन नाही. तो बिचारा स्तोत्रे म्हणतो किंवा प्रार्थना म्हणतो. ह्या स्तोत्रात तुकारामाचा आकांत नाही की ज्ञानेश्वराची भावप्रवणता नाही. आहे तो केवळ कल्पनाविलास. साहजिकच लोचनातील दुःखे अतर्क्य बनतात. (म्हणजे काय ते आपण विचारायचे नाही; कारण 'अतर्क्य' असे उत्तर कवीने ऑलरेडी देऊन ठेवले आहे) ह्या दुःखातून चन्द्रकालीन शिवालयांची बर्फाच्छादित शिखरे (ही महाराष्ट्राच्या कुठल्या समुद्रकिनाऱ्यावर आढळतात हे जरा शोधायला हवे.) प्रार्थनांच्या अंधारात शिरत असतात. आता ज्यांची आध्यात्मिकताच फोफशी आहे त्यांच्या प्रार्थनात अंधार असेल नाहीतर काय असेल ? चन्द्रकालीन शिवालये म्हणजे काय ? शिवालयांची शिखरे बर्फाच्छादित फक्त हिमालयात असू शकतील. ती समुद्रकिनाऱ्यावर कशी उगवली ? चन्द्रकालीन ह्याचा अर्थ रात्री असाच घ्यायला हवा. कारण तोच चन्द्राचा काल असतो. आता शिवालये फक्त रात्रीच अस्तित्वात असतात असे कवीला म्हणायचे आहे काय ? जिला उद्देशून म्हटलंय ती तू प्रेयसीच असणार; कारण परमेश्वराच्या लोचनातून अतर्क्य दुःखे झरणे शक्य नाही. आता ही जर तू असशील तर आधीच्या अध्यात्मिक बडबडीचे काय ? ह्या कवितेतून तरीही पिळून पिळून आपले समीक्षक सनातन वगैरे अर्थ शोधून काढत असतात. अशी सजवून सजवून मांडलेली आध्यात्मिकता काय कामाची ? मृत्यूचा काडीचाही अनुभव नसताना तो सजवून कशाला मांडायचा ? आध्यात्म ही

इथली आणि इथलीच बाब असते. मोक्ष म्हणजे तथाकथित सररियॅलिस्टिक अनुभव नाही. मोक्ष म्हणजे अवघ्या विश्वाशी अतिशय शुद्ध आणि मोकळे नाते प्रस्थापित करणे. कबीराने ह्या संदर्भात पंडितांची उडवलेली टवाळी सर्वश्रूत आहे. महाराष्ट्रात सजवून अध्यात्म मांडणाऱ्या पंडितांची एक मोठी परंपरा होऊन गेली. चिं. त्र्यं. खानोलकर (आरती प्रभू) आणि ग्रेस हे ह्या पंडितांचे आधुनिक अवतार ! आपल्या अडाणी समीक्षकांनी ह्या पंडितांना डोक्यावर घेतले आणि हे महान कवी झाले. आज अनेक तरुण कवी ह्या कवींच्या खोट्या फोफशा रोमॅण्टिक आध्यात्मिकतेला आणि गूढतेला फशी पडून बोबड्या आध्यात्मिक कविता लिहीत असतात. ह्या तरुण कवींना माझा एकच सल्ला. 'बाबांनो, जरा ज्ञानेश्वर, नामदेव, तुकाराम नीट वाचा, पचवा आणि मग पहा, तुमच्या समोरच हे तथाकथित आत्मलीन पाचोळे आपोआपच उडून जातील.'

